

ANETA RAYZACHER-MAJEWSKA*

Katecheta wymagający – rola wymagań w posłudze katechetycznej na podstawie nauczania św. Jana Pawła II

„Musicie od siebie wymagać, nawet gdyby inni od was nie wymagali”¹ – przypominał młodzieży papież Jan Paweł II w Częstochowie w 1983 roku. Spośród całego bogactwa myśli papieża-Polaka, słowa te są jednymi z bardziej znanych. Z jednej strony zachęcają młodzież do mierzenia wysoko, z drugiej zaś sugerują, iż nie powinno zabraknąć wymagań stawianych młodzieży przez innych – zwłaszcza tych, którzy z racji pełnionych funkcji wspierają młodych w rozwoju. Do tego grona niewątpliwie można zaliczyć katechetów, którzy – czy to poprzez nauczanie religii w szkole, czy posługę katechetyczną w parafii – są współodpowiedzialni za formację religijną. Celem niniejszego artykułu będzie wieloaspektowe rozpatrzenie kategorii wymagań w katechetycznej posłudze Słowa, ze szczególnym uwzględnieniem podmiotu aktywnego katechezy i jego roli w projektowaniu i przebiegu zarówno szkolnych lekcji religii, jak i katechezy parafialnej.

Katechetyczna posługa słowa realizowana w odniesieniu do odbiorców w każdym wieku nie jest wolna od trudności, choć w każdym przypadku trudności te mogą być inne. Choć wspomniane na wstępie słowa Jana Pawła II były skierowane do młodzieży, to oczywiście jest, iż sposób przeżywania młodości i postawy przyjmowane w tym wieku nie są przypadkowe, ale istotny wpływ na nie ma choćby wcześniejsza formacja – tak religijna, jak i ogólnoludzka. Znacznie łatwiej więc będzie spełniać wymagania i wymagać od siebie młodemu człowiekowi, który od wczesnego dzieciństwa będzie do tego przygotowany, choćby poprzez rozumną dyscyplinę obowiązującą tak w domu, jak i w szkole.

* Aneta Rayzacher-Majewska – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2540-0273>; e-mail: arayzacher@op.pl

¹ Jan Paweł II, *Apel Jasnogórski. Rozważanie wygłoszone do młodzieży*, <http://www.nauczanie.jp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/633/pkt/5/pos/12/haslo/wymaga> (dostęp: 12.04.2020).

Jak przypominał papież, „w wychowaniu dziecka chodzi nie tylko o to, żeby się dla niego poświęcać. Chodzi o to, żeby się poświęcać w sposób mądry – tak, aby wychować je do prawdziwej miłości. Do prawdziwej miłości wychowuje się także wymagając, ale tylko miłując można wymagać”². Z kolei gdyby konieczność szeroko rozumianych wymagań wiązała się jedynie z wiekiem młodzieńczym i przestała obowiązywać w dorosłości, to wszelkie starania byłyby pozbawione sensu i motywacji. Nie ulega zatem wątpliwości, iż wymagania stanowią kategorię uniwersalną – niezależnie od wieku, człowiek podlega im bądź sam stawia je przed sobą dążąc nieustannie do rozwoju i doskonalenia – czy to w sensie zawodowym, społecznym, moralnym czy duchowym.

„Wychowywać to jednocześnie kochać i wymagać”

Wymagania pojawiają się niezmiernie często w kontekście działalności wychowawczej. „Gdyby proces wychowania zapisać w formule matematycznej, moim zdaniem wyglądałoby to następująco: MIŁOŚĆ + WYMAGANIA = WYCHOWANIE” – stwierdziła J. Karwat³. Zdanie to podziela J. Sakowska twierdząc, iż „prawidłowa relacja między dorosłym a dzieckiem powinna łączyć w sobie dwa aspekty: miłość, akceptację, szacunek oraz granice, normy, wymagania”⁴. Jak dodaje ks. Marek Dziewiecki, „okazywanie wychowankom miłości bez stawiania im wymagań jest przejawem naiwności”⁵. Myśl tę rozwija w kontekście realizmu wychowawczego, który jego zdaniem może być lekarstwem na współczesne czasem wypaczone koncepcje wychowawcze. „Wychowawca-realista wie, że nie można wychowywać bez stawiania wymagań, bez regulaminu i dyscypliny, bez klasówek i egzekwowania naturalnych konsekwencji zachowań wychowanka. Wychowawca-realista zdaje sobie zatem sprawę z tego, że wychowywać to jednocześnie kochać i wymagać”⁶.

Na związek miłości i wymagań zwracał uwagę papież Jan Paweł II pouczając, iż „człowiek bowiem musi mieć tę podstawową pewność, że jest miłowany, że jest afirmowany w całej prawdzie swego człowieczeństwa. Wtedy tylko gotów jest przyjmować wymagania. Gotów jest też sam od siebie wymagać. Zdolny jest nawet do wielkich ofiar i wyrzeczeń, jak to wielokrotnie wykazały nasze dzieje”⁷. Nie powinno zatem zabraknąć wymagań tam, gdzie wychowawca jest szczerze zatroskany o swego podopiecznego. O tym, że wymagania są konieczne w procesie wychowania, przypomina D. Zalewski. Podkre-

² Jan Paweł II, *Homilia w czasie mszy św. odprawionej na lotnisku w Masłowie*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/410/pkt/7/pos/22/haslo/wymaga> (dostęp: 12.04.2020).

³ Zob. J. Karwat, *Wychowanie przez miłość i wymagania*, <http://zasobyip2.ore.edu.pl/uploads/publications/117005f0b837ef6448b42c819cf3b2b7> (dostęp: 12.04.2020).

⁴ J. Sakowska, *Jak kochać i wymagać. Poradnik dla rodziców*, Warszawa 2016, s. 9.

⁵ M. Dziewiecki, *Kochać i wymagać. Pedagogia Ewangelii*, Kraków 2006, s. 5.

⁶ Tamże, s. 28.

⁷ Jan Paweł II, *Przemówienie pożegnalne na lotnisku Okęcie*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/731/pkt/3/pos/5/haslo/wymaga> (dostęp: 12.04.2020).

śła on na przykładzie relacji rodzic-dziecko, że „wymagać trzeba, bo syn nie wie, co jest dla niego dobre. Jeśli nawet dzisiaj określone zachowanie uważa za bezsensowne i przeciw nim się buntuje, to z czasem się do nich na pewno przekona”⁸. Jeśli dziecko od najmłodszych lat ma stawiane wymagania – naturalnie dostosowane do wieku i poparte właściwą motywacją, to znacznie łatwiej będzie mu właściwie reagować na wymagania napotkane w przedszkolu czy szkole, także te ze strony katechety. Trzeba jednak, aby i katecheta – na wzór mądrze wymagających rodziców – potrafił być konsekwentny i wywiązywał się z zapowiedzianych wymagań – tak wobec uczniów, jak i wobec siebie. Przekonują się o tym nauczyciele, którzy zrezygnowali z wymagań na rzecz błędnie rozumianych dobrych relacji z uczniami – sprowadzając je na poziom koleżeński. Nie bez racji uczniowie po latach z większym szacunkiem i lepiej wspominają nie tych nauczycieli, którzy nadmierną łagodnością czy wręcz spoufalaniem się próbowali zyskać sympatię uczniów, obniżając wymagania czy nawet zupełnie je porzucając. W realizacji misji nauczycielskiej wyjątkowo wyraźnie jawi się konieczność dwukierunkowości wymagań – tak od siebie, jak i od innych. Te pierwsze zdecydowanie powinny wyprzedzać jakiegokolwiek oczekiwania wobec uczniów. „Nauczyciel, który nie jest rzetelny, nie jest konsekwentny, nie jest sprawiedliwy lub postępuje egoistycznie, również wpływa na uczniów negatywnie (...). Nauczyciele, którzy wykazują się dyscypliną wewnętrzną i świadomie wybierają pozytywne działanie na rzecz tych, z którymi się wiążą, wywierają daleko większy wpływ na ich życie niżby się to wydawało”⁹. W przypadku lekcji religii zdarza się, iż brak jakichkolwiek wymagań czy próba „bratania się” z uczniami wyrażająca się w minimalizowaniu wymagań prowadzi do wypisywania się uczniów, dla których przedmiot ten jest istotny jako związany z ich wiarą. Jeśli bowiem mają na lekcjach oglądać filmy, odrabiać lekcje z innych przedmiotów czy przysłuchiwać jałowemu dyskusjom uczniów za wszelką cenę niedopuszczających katechety do realizacji tematu, osoby będące na nieco wyższym poziomie zaangażowania religijnego proszą rodziców o wypisanie z religii bądź robią to samodzielnie, jeśli są pełnoletnie¹⁰.

„Komu wiele dano, od tego wiele wymagać się będzie” (Łk 12, 48)

Wymagania w pracy katechetycznej jawią się jako szczególnie istotne, skoro katecheta jest powołany do tej misji przez Nauczyciela z Nazaretu. Ta

⁸ D. Zalewski, *Jak wymagać i nie złamać charakteru?*, <https://www.edukacja-klasyczna.pl/jak-wymagac-i-nie-zlamac-charakteru> (dostęp: 12.04.2020). Takie stanowisko autor wyraża także w swoich książkach nawiązujących do edukacji klasycznej. Choć nie zawsze wymagania pojawiają się tam literalnie, to kategoria ta jest możliwa do odczytania m.in. z publikacji *Wychować człowieka szlachetnego* (Lublin 2013) czy *Rozumna dyscyplina* (Lublin 2018).

⁹ B. Hurst, G. Reding, *Profesjonalizm w uczeniu. Jak osiągnąć sukces*, Warszawa 2011, s. 84-85.

¹⁰ Wnioski te zostały sformułowane na podstawie rozmów prywatnych, wpisów na forach i mediach społecznościowych.

świadomość posłania – w przypadku nauczania religii przypomiana przez misję kanoniczną – sprawia, iż katecheta nie tylko jest zobowiązany do lojalności wobec szkoły, ale także – wierności posyłającemu go Kościołowi¹¹. Zanim więc zacznie wymagać od uczniów, wpiery sam musi przejść stosowną ścieżkę formacji podstawowej na szczeblu akademickim. Wymagania wobec katechetów znacznie wzrosły na przestrzeni minionych 30 lat – począwszy od roku 1990. Zwrócił na to uwagę Jan Paweł II zwracając się do zakonników i sióstr zakonnych pod koniec pierwszego roku szkolnego, w czasie którego nauczano religii w szkole. „Ci z was, którzy są katechetami i katechetkami, dobrze wiedzą, że powrót religii do szkół wymaga od was istotnego pogłębienia zarówno kwalifikacji nauczycielskich, jak gorliwości duszpasterskiej. Obyście tylko sprostali temu zadaniu!”¹².

Poza standardem kształcenia nauczycieli MNiSW, katecheta podlega także zasadom określonym w stosownym porozumieniu Konferencji Episkopatu Polski i Ministra Edukacji Narodowej w sprawie kwalifikacji nauczycieli religii. Po ukończeniu studiów teologicznych wraz z przygotowaniem pedagogicznym do nauczania religii, jako nauczyciel pracujący w szkole może uczestniczyć w awansie zawodowym na tych samych zasadach co inni nauczyciele. Od nauczycieli innych przedmiotów różni go jednak to, że nawet w chwili uzyskania stopnia nauczyciela dyplomowanego nie jest zwolniony z dalszego rozwoju. Wciąż bowiem obligatoryjnie uczestniczy w formacji permanentnej organizowanej przez Kościół – zarówno w aspekcie dydaktycznym, metodycznym, jak i duchowym.

O tym, jak wymagającą jest praca katechetyczna w szkole, świadczyć może wdzięczność papieża-Polaka wyrażana wobec katechetów przygotowujących dzieci do pełnego udziału w Eucharystii, siedem lat po powrocie lekcji religii do placówek oświatowych. Papież powiedział wówczas: „Dziękuję także tym, którzy w całej Polsce podejmują trud przekazywania wiary w szkołach. Jest to zaszczytne, choć wielokrotnie niełatwe zadanie. Wymaga ono świadectwa wiary, nadziei i miłości”¹³. Podobne wymaganie pojawiło się już w wypowiedziach papieża Pawła VI, który przypominał, iż „człowiek naszych czasów chętniej słucha świadków, aniżeli nauczycieli; a jeśli słucha nauczycieli, to dlatego, że są świadkami”¹⁴. Prawda ta ma zastosowanie w odniesieniu do

¹¹ Zob. P. Tomasiak, *Misja kanoniczna nauczyciela religii*, <https://www.katecheta.pl/Aktualnosci/Misja-kanoniczna-nauczyciela-religii> (dostęp: 25.04.2020).

¹² Jan Paweł II, *Przemówienie do zakonników i zakonnic zgromadzonych w katedrze*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/409/pkt/3/pos/7/haslo/wymaga> (dostęp: 30.04.2020).

¹³ Jan Paweł II, *Przemówienie do dzieci pierwszokomunijnych w kościele Świętej Rodziny*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/444/pkt/2/pos/5/haslo/wymaga> (dostęp: 30.04.2020).

¹⁴ Paweł VI, *Przemówienie do członków „Concilium de Laicis” (2. X. 1974)*, cyt. za: *Evangelii nuntandi* 41, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/adhortacje/evangelii_nuntandi.html#p67 (dostęp: 25.04.2020).

wszystkich grup wiekowych, a młodzieży, która kształtując swój światopogląd jest szczególnie wrażliwa na zgodność słów i czynów. W przeciwieństwie do nadzoru pedagogicznego czy wizytatorów diecezjalnych, uczniowie oceniając katechetę nie sprawdzają jego dyplomów czy zgodności głoszonych treści z programem. Krytycznie zaś przyglądają się jego postawom i zachowaniu, by stwierdzić, na ile on sam jest przykładem realizacji prawd, które głosi. Osoba katechety może skutecznie wpłynąć na stosunek młodzieży do wiary i Kościoła, choć potrzeba wielkiej roztropności i pokory, by ów katecheta nie tyle prowadził do siebie, ile do Jezusa. Jak przypomina Jan Paweł II, „trzeba więc, aby do każdego katechety można było zastosować te niezgłębione słowa Jezusa: *Moja nauka nie jest moja, ale Tego, który mnie posłał* (J 7, 16)”¹⁵.

Mówiąc o wymaganiach należy pamiętać, iż świadectwo katechety i jego przykład życia są kluczowe w katechezie młodzieży z jeszcze innego względu. „Świadomość wymagań, jakie stawia człowiekowi Ewangelia, dopełnia się świadomością Daru, który wszystko przewyższa. „O, gdybyś znała dar Boży...” (62) – powiedział Chrystus w rozmowie z Samarytanką”¹⁶. Niejednokrotnie uczniowie – jak owa Samarytanka przy studni – nie do końca rozumieją, jak wielki jest ów dar i jak cenne treści są im przekazywane na lekcji religii czy w ramach katechezy w parafii. Znacznie łatwiej będzie uczniom uwierzyć w te wielkie dzieła Boże, których mogą być uczestnikami, jeśli w osobie katechety zobaczą świadka – jeżeli jego wiara będzie „poręką tych dóbr, których się spodziewamy, dowodem tych rzeczywistości, których nie widzimy” (Hbr 11, 1). Na płaszczyźnie dydaktyczno-wychowawczej świadectwo to będzie wyrażało się także w konsekwencji katechety. Egzekwowanie od uczniów zadanych prac oraz właściwego zachowania na lekcjach mają znaczenie dalece bardziej istotne niż utrzymanie dyscypliny. Wymagając katecheta ukazuje uczniom doniosłość nauczanego przedmiotu, dbając o szacunek wobec Tego, który posyła. Analogicznie zaś przyzwolenie na lekceważenie katechety i jego słów może przekładać się na lekceważący stosunek do wiary.

„Miłość jest wymagająca”

„Tylko człowiek, który umie wymagać od siebie samego w imię miłości, może także wymagać miłości od innych. Bo miłość jest wymagająca przede wszystkim dla tych, którzy są otwarci na naukę Ewangelii. Tak właśnie głosi Chrystus w swym największym przykazaniu”¹⁷. Czerpiąc z najdoskonalszego wzoru Mistrza z Nazaretu, katecheta będzie wymagający wobec swoich

¹⁵ Jan Paweł II, Adhortacja apostołska *Catechesi tradendae*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/adhortacje/catechesi.html, nr 6 (dostęp: 28.04.2020), (dalej: CT).

¹⁶ Jan Paweł II, *Parati semper. List Apostolski do młodych całego świata z okazji Międzynarodowego Roku Młodzieży*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/665/pkt/0/pos/72/haslo/wymaga>, nr 9 (dostęp: 25.05.2020).

¹⁷ Jan Paweł II, *List do rodzin*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/gratis-simam.html, nr 14 (dostęp: 15.05.2020).

uczniów. Jakże powszechna dziś tolerancja nie jest postawą chrześcijańską, skoro tak blisko jej do obojętności. Tymczasem katecheta nie może „tolerować” swoich uczniów – winien miłować każdego z uczniów nie tylko jak siebie samego, ale także miłować do końca. Nie jest to łatwe, skoro uczniowie – zwłaszcza młodzież – wielokrotnie nie zdają sobie sprawy z tego, że to właśnie chrześcijańska miłość i odpowiedzialność za tych, których powierzono katechecie, każe mu stawiać wymagania. Wszak uczniowie Jezusa także miewali chwile zwątpienia, byli zawiedzeni („a myśmy się spodziewali...” Łk 24, 21), zanim przekonali się, jak pożyteczne dla nich było zapowiedziane przez Jezusa odejście (zob. J 16, 7). W katechezie i szkolnym nauczaniu religii warto zatem sięgać do przykładu wielkiego katechety i wychowawcy, jakim był Jan Paweł II, i apelować do młodzieży: Nie lękajcie się Miłości, która stawia człowiekowi wymagania. Te wymagania – tak jak znajdujecie je w stałym nauczaniu Kościoła – właśnie są zdolne uczynić Waszą Miłość – prawdziwą miłością¹⁸.

Katecheta mający w pamięci słowa Jezusa i Jezusowe przykazanie miłości, nie będzie zniechęcał się niepowodzeniami, lecz poszuka innych dróg dotarcia do uczniów. Zniesie również swoje codzienne trudy i troski, nie „obrażając się” na młodzież, która czasem agresywnie reaguje na wymagania, lecz będzie „prosił za nimi” w modlitwie (por. J 17, 9). Podobnie, jak rodzice pozbawiliby dziecko wielu umiejętności, gdyby nieustannie wyręczali je we wszystkim, tak i katecheta nie oczekując od uczniów przyswajania wiedzy w istocie działa na ich niekorzyść. Stąd tak doniosłe znaczenie ma w nauczaniu motywowanie uczniów, ukazywanie celu lekcji i wskazywanie, jak dana prawda wpływa na życie. Nigdy jednak chęć zjednania sobie uczniów nie powinna zagrażać powadze pełnionej misji – a tym w konsekwencji jest zezwalanie uczniom na wszystko i uleganie ich oczekiwaniom przy rezygnacji z wymagań. Takie zachowanie katechety świadczyłoby o jego nieznanomości okresu rozwojowego, jakim jest młodość. „Młodzież wymaga dyskretnego kierowania, najlepiej w atmosferze przyjaźni. Młodzi chociaż są skorzy to krytykowania dorosłych, uznają jednak autorytety o wartościach wewnętrznych, dobrych cechach charakteru, wartościach humanistycznych”¹⁹.

Działalność katechetyczna Kościoła nierozzerwalnie splata się z wymaganiami – „krzyż, to przede wszystkim codzienna walka o to, by być dobrym chrześcijaninem (...) skoro Chrystus odkupił nas swoim męczeństwem, odpowiedzieć Mu przeciętnością byłoby brakiem konsekwencji. Wszystko to wymaga wysiłku, poświęcenia i uporę; wymaga, byśmy wciąż każdego dnia czuli ciężar krzyża, na naszych barkach”²⁰. Głoszenie orędzia w katechezie i na lek-

¹⁸ Por. Jan Paweł II, *Parati semper*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/665/pkt/0/pos/72/haslo/wymaga> (dostęp: 25.05.2020).

¹⁹ S. Kulpaczyński, *Psychologia rozwojowo-wychowawcza nie tylko dla katechetów*, Lublin 2009, s. 221.

²⁰ Jan Paweł II, *Rozważanie podczas Czuwania Modlitewnego*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/666/pkt/0/pos/12/haslo/wymaga> (dostęp: 26.04.2020).

cyjach religii jest nieustannym podkreśleniem, że być uczniem Chrystusa nie jest łatwo, ale warto. Staje się to bardziej wyrazne, gdy katecheci w miejsce zakazów i nakazów częściej formułują pozytywny przekaz w duchu wolności, ku której wyswobodził nas Chrystus (Ga 5, 1). Nie gubiąc prawdy o grzechu i potrzebie nawrócenia, zachęcają do nieustannego wysiłku, wynikiem którego będzie coraz więcej dobra czynionego na rzecz innych, coraz większa miłość okazywana Bogu i bliźniemu. To bowiem właśnie miłość jest głównym motywem, dla którego człowiek podejmuje ów wysiłek, nie godzi się na przeciętność, lecz zmierza ku doskonałości na wzór Ojca w niebie. Na to również zwracał uwagę papież Jan Paweł II podkreślając, iż „ta miłość, której Paweł Apostoł poświęcił słowa swego hymnu z Pierwszego Listu do Koryntian – ta, która „cierpliwa jest, łaskawa jest (...) wszystko przetrzyma (13, 4.7), jest z pewnością wymagająca. Piękno jej właśnie na tym polega, że jest wymagająca i w ten sposób kształtuje prawdziwe dobro człowieka oraz promieniuje prawdziwym dobrem”²¹.

W dzisiejszej katechezie niezmiernie istotne jest, by podkreślać rolę wymagań. Wszak „Bóg bogaty w miłosierdzie, Odkupiciel człowieka, Pan i Dawca życia wymaga od ludzi określonych postaw, wyrażających się również w spełnianiu bądź unikaniu pewnych czynów wobec bliźniego”²². W różnych środowiskach – zarówno związanych z Kościołem, jak i dalekich od niego – zdarza się, iż z całej nauki Bożej wybiera się jedynie prawdę o Bożym miłosierdziu, niejako zapominając o Bożej sprawiedliwości. Tymczasem miłosierdzie nie oznacza akceptacji grzechu czy „przymykania” nań oka, „stąd tak ważne są w katechezie wymagania moralne dotyczące każdego i zgodne z Ewangelią, jak również postawy chrześcijańskie wobec życia i wobec świata: zarówno te heroiczne, jak i zwyczajne, które nazywamy cnotami chrześcijańskimi, albo ewangelicznymi”²³. Zresztą mówiąc o miłosierdziu Jan Paweł II również wskazywał na związaną z nim kategorię wymagań. Podkreślał, iż „Chrystus, objawiając: miłość - miłosierdzie Boga, równocześnie stawiał *ludziom wymagania*, aby w życiu swoim kierowali się miłością i miłosierdziem. Wymaganie to stanowi sam rdzeń orędzia mesjańskiego, sam rdzeń etosu Ewangelii. Mistrz daje temu wyraz zarówno w postaci przykazania, o którym mówi, że jest „największe” (Mt 22, 38), jak też w postaci błogosławieństwa, kiedy w kazaniu na górze głosi: „Błogosławieni miłosierni, albowiem oni miłosierdzia dostąpią” (Mt 5, 7)”²⁴.

²¹ Jan Paweł II, *List do rodzin*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/1043/pkt/14/pos/74/haslo/wymaga>, nr 14 (dostęp: 23.04.2020).

²² Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/encykliki/sollicitudo.html, nr 36 (dostęp: 25.04.2020).

²³ CT 29.

²⁴ Jan Paweł II, *Dives in Misericordia*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/28/pkt/3/pos/15/haslo/wymaga>, nr 3 (dostęp: 25.04.2020).

„Język wymagań i oczekiwań wobec ucznia”

Pojęcie wymagań w działalności katechetycznej w sposób szczególny wiąże ze szkolnym nauczaniem religii. W ślad za podstawą programową wychowania przedszkolnego oraz podstawą programową kształcenia ogólnego, opracowano analogiczny dokument zawierający założenia programowe nauczania religii zawierający sformułowania w języku wymagań²⁵. Jak wyjaśniano w uzasadnieniu do ministerialnego rozporządzenia, „regulacja treści kształcenia w języku efektów kształcenia, poprzez określenie wymagań na koniec każdego etapu edukacyjnego, ma na celu precyzyjne określenie tego, czego szkoła zobowiązana jest nauczyć przeciętnego ucznia (...) precyzyjny opis wymagań na koniec każdego etapu kształcenia zapewni także spójność procesu nauczania w obrębie całego systemu szkolnictwa. Sformułowanie podstawy programowej kształcenia ogólnego w języku wymagań (główne kierunki oraz cele kształcenia w danej dziedzinie sformułowane są w języku wymagań ogólnych, zaś treści nauczania oraz oczekiwane umiejętności sformułowane są w języku wymagań szczegółowych) stanowi także pierwszy krok do wypełnienia zaleceń Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 kwietnia 2008 r. w sprawie ustanowienia Europejskich Ram Kwalifikacji dla uczenia się przez całe życie (Dz. Urz. UE C z 6.05.2008 r., str. 1)”²⁶.

Konsekwencją powyższych regulacji prawych była modyfikacja i wprowadzenie w 2010 roku odnowionej „Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego”, a zaraz po niej „Programu nauczania religii rzymskokatolickiej w przedszkolach i szkołach”. Oba dokumenty posługiwały się językiem wymagań edukacyjnych, czyli oczekiwanych przez nauczyciela osiągnięć ucznia. „O ile w starej podstawie akcent położony był na opis procesu dydaktycznego, o tyle w nowej przesunięty został na efekty kształcenia. Zgodnie z europejskim systemem posłużono się tzw. językiem wymagań i oczekiwań wobec ucznia, wyraźnie wskazującym na wiedzę, umiejętności i kompetencje, które uczeń winien opanować na zakończenie danego etapu edukacyjnego”²⁷. Wymagania edukacyjne – w zakresie wiedzy oraz umiejętności – stały się przydatnym narzędziem w ocenianiu, ponieważ osiągnięcia ucznia miały być opisane jako czynności w tak konkretny sposób, by można je było ocenić. Nie od dziś w dydaktyce „zaleca się, aby zamiast mówić ogólnie, iż uczniowie

²⁵ Zob. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół*, <https://www.portaloswiatowy.pl/ksztalcenie-i-wychowanie/rozporzadzenie-ministra-edukacji-narodowej-z-23-grudnia-2008-r.-w-sprawie-podstawy-programowej-wychowania-przedszkolnego-oraz-ksztalcenia-ogolnego-w-poszczegolnych-typach-szkol-dz.u.-z-2009-r.-nr-4-poz.-17-9699.html> (dostęp: 23.04.2020).

²⁶ Tamże.

²⁷ A. Rayzacher-Majewska, *Katechetyczne nadzieje wobec reform oświaty*, w: *Idźmy naprzód z nadzieją. Katechetyczne aspekty reformy oświaty*, red. J. Kowalczyk, A. Rayzacher-Majewska, Legnica 2017, s. 182.

danej klasy mają sobie przyswoić ze zrozumieniem określone prawo czy twierdzenie – opracować pełną listę tych wiadomości, umiejętności i nawyków, których zrozumienie przez uczniów jest warunkiem operatywnego opanowania owego prawa czy twierdzenia²⁸.

Choć więc nowy sposób zapisu celów w języku wymagań edukacyjnych obowiązuje w polskiej szkole od roku 2008, a w nauczaniu religii – od roku 2010, wciąż spotyka się on z niezrozumieniem przez niektórych katechetów, a nawet wykładowców czy autorów podręczników wciąż zapisuje cele według dawnych wzorów. Tymczasem zapis w języku wymagań sprzyja efektywności nauczania – założenia programowe nauki religii nie mają charakteru czysto życzeniowego, ale są mierzalne, weryfikowalne i przekładają się na konkretne oceny. Jest to istotne nie tylko dla nauczyciela, który w określonych sytuacjach może dokonywać pomiaru dydaktycznego związanego z późniejszą oceną pracy, ale nade wszystko jest to cenna wskazówka dla ucznia. Treści nauczania, czyli wymagania szczegółowe opisane jako katalog konkretnych osiągnięć przyporządkowanych danej lekcji, może być udostępniany także uczniowi w formie tzw. „nacobezu”, czyli treści i umiejętności, na które uczeń będzie zwracał uwagę w danej jednostce, ponieważ to one są kluczowe w danym temacie.

Takie projektowanie procesu dydaktycznego nie ogranicza się do działań realizowanych jedynie podczas lekcji. Uczeń ma możliwość samodzielnego uzupełniania i poszerzania wiedzy, korzystając zarówno ze źródeł podstawowych, jakimi są podręczniki do nauczania religii, ale także może sięgać do wszelkich innych pomocy - zarówno tradycyjnych, jak i oferowanych w wirtualnej przestrzeni. Trudno nie dostrzec związku tego samokształcenia z wymaganiami – wszak trud podejmowany we własnym zakresie na rzecz zwiększania wiedzy jest wymaganiem od siebie, choć zapewne u różnych uczniów motywy tej samodyscypliny będą różne. Dobrze by było, aby katecheta w planowaniu rozwiązań metodycznych miał na uwadze takie metody, które będą rozwijały w uczniach tę samodzielność i przyczynią się do stawiania sobie przez młodzież wymagań. Niewątpliwie służy temu m.in. metoda projektów, w której uczeń czy uczniowie samodzielnie wyznaczają zadania do realizacji i wykonują je na miarę swoich możliwości. Towarzyszący często realizacji zadań element rywalizacji pomiędzy uczniami bądź grupami sprawia, że zwykle uczniowie starają się uzyskać jak najbardziej zadowalające efekty. Oczywiście istotną rolę katechety jest czuwanie nad pracą uczniów, by wspomniana rywalizacja działała motywująco, lecz nie stała się dominującą i niebezpieczną. Wydaje się, że spośród wszystkich zajęć szkolnych to właśnie lekcje religii szczególnie służą budzeniu tejsze prawidłowej motywacji – o ile katecheta dąży do przekazywania uczniom prawdy o Jezusie, który nie przyszedł, aby mu służono, ale aby służyć (Mt 20, 28). Zwracał na to uwagę papież Jan Paweł II w spotkaniu z młodzieżą,

²⁸ Cz. Kupisiewicz, *Dydaktyka. Podręcznik akademicki*, Kraków 2012, s. 76.

przypominając, że „ta moc, która płynie z Chrystusa, która zawiera się w Ewangelii, jest potrzebna, aby od siebie wymagać, by postępowaniem naszym nie kierowała chęć zaspokojenia własnych pragnień za wszelką cenę, ale poczucie powinności: spełniam to, co jest słuszne, co jest moim powołaniem, co jest moim zadaniem. Powiedziałem przed czterema laty na Jasnej Górze: „Musicie od siebie wymagać, nawet gdyby inni od was nie wymagali” (18 VI 1983 r.). Wbrew wszystkim mirażom ułatwionego życia musicie od siebie wymagać. To znaczy właśnie „więcej być”²⁹.

Prawda wymagająca

„Wy, ludzie młodzi, macie być w dzisiejszym świecie świadkami prawdy o miłości. To prawda wymagająca, często zwrócona przeciwko rozpowszechnionym poglądom i sloganom. Ale to jedyna prawda godna istot ludzkich, powołanych do uczestnictwa w rodzinie Bożej!”³⁰ – apelował do młodych Jan Paweł II. Wymagania stawiane w nauczaniu religii nie mogą ograniczać się jedynie do wiedzy i umiejętności, choć spośród funkcji katechezy w szkole to właśnie funkcja dydaktyczna – nauczania – jest możliwa do realizacji w najpełniejszym wymiarze. Poza wszelkimi wymaganiami możliwymi do weryfikacji, które następnie przełożą się na konkretną ocenę, ważne jest formułowanie wymagań w zakresie postaw. Choć katecheta w szkole w świetle obowiązujących przepisów nie ocenia za praktyki, to oczywiście jest, że poprzez swe nauczanie stara się doprowadzić do zmian w zachowaniu uczniów i kształtowania przez nich życia według nauki Bożej. Swoistym ideałem szkolnego nauczania jest głoszenie orędzia w taki sposób, by uczniowie poczuli głód Słowa i przybyli do parafii w celu nie tylko spotkania z Jezusem, ale do zjednoczenia z Nim, a nawet głębokiej zażyłości³¹. W związku z tym na uwagę zasługuje nowość zaproponowana przez autorów „Podstawy programowej katechezy Kościoła katolickiego w Polsce” z 2018 roku. Poza dotychczasowymi treściami - wymaganiami w zakresie wiadomości i umiejętności odnośnie do poszczególnych zagadnień, wprowadzono kategorię postaw. „Postawy ukazują, w jaki sposób treści i wymagania szczegółowe winny oddziaływać na zachowanie katechizowanych. Należy z całą mocą zaznaczyć, że postawy nie podlegają ocenie szkolnej”³². W przeciwieństwie do wymagań w zakresie wiedzy i umiejętności, w przypadku postaw stosowany jest nieco inny zapis. Katecheta nie

²⁹ Jan Paweł II, *Homilia w czasie liturgii słowa skierowana do młodzieży zgromadzonej na Westerplatte*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/748/pkt/0/pos/17/haslo/wymaga> (dostęp: 26.05.2020).

³⁰ Jan Paweł II, *Rozważanie podczas Czuwania Modlitewnego*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/666/pkt/0/pos/12/haslo/wymaga> (dostęp: 26.05.2020).

³¹ Zob. CT 5.

³² Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Częstochowa 2018, s. 14.

ocenia ich, zatem nie musi wiedzieć jak i kiedy zostały zrealizowane, jednak działa w taki sposób, by kształtować określone postawy u uczniów.

Choć wymagania w zakresie postaw są zawarte w nowej podstawie programowej w części poświęconej szkolnemu nauczaniu religii, to mogą być pomocne także w katechezie parafialnej. I ta działalność nie powinna być wolna od stawiania wymagań dzieciom i młodzieży, a także dorosłym, skoro i oni uczestniczą w formacji, np. w ramach przygotowania dzieci do pełnego udziału w Eucharystii. Na tym polu wymagania jawią się jeszcze bardziej pilne – o ile bowiem w lekcjach religii dopuszcza się udział uczniów zarówno wierzących, jak i niewierzących czy poszukujących, tak w przypadku parafii mamy do czynienia z pełną katechezą, która jest „wychowaniem w wierze”³³. Coraz częściej jednak zdarza się, iż kandydatami do sakramentów są osoby o niskiej świadomości religijnej, których życie i przekonania są dalekie od chrześcijańskiego ideału. W przypadku dzieci bywa, iż nauczanie religii w przedszkolu czy szkole nie jest poprzedzane żadną katechezą w rodzinie, rodzina zaś nie stanowi wspólnoty wiary, co nie przeszkadza jej zabiegać o sakramenty. Parafia wówczas staje przed doniosłym zadaniem przypomnienia rodzicom o ich zobowiązaniach przyjęcia i wychowania po katolicku dzieci. Wobec zaś zaniedbań w tej materii, należy uświadomić rodzicom konieczność sprostania wymaganiom stawianym przez duszpasterza czy katechetę. Szczególnie, iż w gronie omawianych osób nie należy do rzadkości postawa roszczeniowa i mnożenie wymagań wobec parafii, przy jednoczesnym braku jakichkolwiek wymagań wobec siebie.

„Wymagająca miłość daje wzrost”

„Twoja miłość bez wymagań pomniejsza mnie. Twoje wymagania bez miłości zniechęcają mnie. Twoja wymagająca miłość daje mi wzrost” – pisał ks. Henri Caffarel. Słowa te z powodzeniem można odnieść także do działalności wychowawczej, więc także do katechezy. Jednocześnie każde z przytoczonych zdań założyciela Ruchu Équipes Notre-Dame można odnieść do rzeczywistości szkolnej, bowiem spotyka się tam różne typy nauczycieli – także katechetów. Miłość bez wymagań to specjalność nauczycieli, którzy gotowi są stawiać uczniom szóstki za samo pojawienie się na lekcji. Uczniowie dość szybko zorientują się, że przy takim katechecie chodzenie na religię stanowi doskonałą okazję na podwyższenie średniej ocen bez najmniejszego wysiłku. Tyle, że w istocie takie podejście obraca się przeciwko uczniowi (i nauczycielowi). Najwyższe noty przyznawane za nic kształtują w uczniach fałszywe przekonanie, iż takie zasady mogą obowiązywać w życiu. Przy takim podejściu jeszcze bardziej pomniejszeni są uczniowie, którzy mimo przychylności katechety starają się spełniać stawiane wymagania, przykładają się do lekcji i rzetelnie wywiązują z obowiązków. Patrzenie, jak rówieśnicy w ten sam sposób są

³³ CT 18.

nagradzani za brak jakiegokolwiek wysiłku, może wzbudzić w sumiennym uczniu żal i poczucie niesprawiedliwości. Tym bardziej dotkliwe, iż spowodowane przez osobę będącą heroldem Bożego Objawienia.

Wymagania bez miłości to postawa nauczyciela, który swej pracy katechetycznej nie traktuje jako służby, ale akcentuje wobec uczniów swą władzę, a wszelkie narzędzia związane z weryfikacją osiągnięć uważa za narzędzie ucisku. To przeciwieństwo wcześniej opisanego katechety – stawiając wygórowane wymagania, nie liczy się z indywidualnymi potrzebami uczniów. Oczekuje bezwzględności posłuszeństwa, a jego postawa wobec uczniów niewiele ma wspólnego z treściami, które głosi. Wprawdzie szkolne nauczanie religii podlega rygorom szkolnym pod względem organizacji i przebiegu nauczania, jednak w przypadku katechety misja ta pełniona jest z ramienia Kościoła. Nie lekceważąc spoczywających na nim obowiązków, ostatecznie to katecheta decyduje, jaki będzie wobec uczniów. „Nauczyciel ma za zadanie z taktem i z wyczuciem, ale także kierując się rozsądkiem, znaleźć właściwą metodę. Jeśli wywiera on na uczniów zbyt silną presję lub używa niestosownych środków, napotyka agresję i upór. Poza tym dręczą go wyrzuty sumienia (przynajmniej powinny), ponieważ zdaje sobie sprawę, że obrane przez niego metody na dłuższą metę raczej zaszkodzą, zamiast wyjść na dobre rozwojowi ucznia³⁴”.

Dopiero owa „miłość wymagająca” daje wzrost. W pracy katechetycznej – jak i w pracy nauczycieli innych przedmiotów – ta miłość wymagająca będzie wiązała się z rzetelnym przygotowaniem – tak w znaczeniu studiów teologicznych, przygotowania pedagogicznego do nauczania religii oraz każdorazowego przygotowania do konkretnej lekcji. Katecheta umiejętnie planujący proces dydaktyczny, właściwie dobierający treści, metody i środki, a przy tym doskonale znający swoich uczniów i ich indywidualne potrzeby wynikające z ewentualnych zaburzeń, będzie poprawnie stawiał wymagania, w razie potrzeby dostosowując je. „Tego typu rozeznanie nauczyciel winien wykazywać na co dzień, dostosowując przekaz treści oraz stawiane wymagania do możliwości danego ucznia. To rodzaj rozeznania, w którym nauczyciel doskonali się wraz z kolejnymi lekcjami przeprowadzonymi w danej klasie³⁵”. Może zdarzyć się, iż katecheta nie posiada stosownej wiedzy czy umiejętności do pracy – winien jednak podjąć wówczas działania zmierzające do poszerzenia wiedzy np. o specjalnych potrzebach edukacyjnych czy doskonalenia sposobów pracy z posiadającymi je uczniami.

Czasem słyszy się opinie, iż takiego podejścia brakuje niektórym księżom nauczającym w szkole. Z pewnością nie można tego stwierdzenia uznać za regułę, jednak niewątpliwie inne jest podejście do pracy katechetycznej katechety świeckiego, który świadomie podejmuje tę posługę, niż kapłana, dla któ-

³⁴ K. Schaefer, *Nauczyciel w szkole*, Gdańsk 2008, s. 48.

³⁵ A. Rayzacher-Majewska, *Rozeznanie w pedagogice*, w: *Rozeznanie. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, red. Sz. Drzyżdzyk, M. Gilski, Kraków 2019, s. 430.

rego uczenie w szkole nie zawsze jest wymarzoną zajęciem. Skoro jednak już zdarzy się, iż ksiądz zostanie skierowany do pracy w szkole, to winien pełnić swe obowiązki najlepiej, jak potrafi – podobnie jak w każdym innym środowisku, do którego będzie posłany. O tym również przypominał papież Jan Paweł II zwracając się do kapłanów: „aby być wychowawcą sumień, aby prowadzić innych, aby pomagać im dźwigać się z grzechów, nałogów, aby dźwigać „lud upadający”, sami musimy być zawsze gotowi stanąć „w obliczu Boga” i „wobec osądu sumienia każdego człowieka”. Sami musimy od siebie wymagać. Kapłaństwo jest wymagające. Jest wymagające. Wymaga — i przez to wyzwala”³⁶.

„Kto spełnia wymagania prawdy, zbliża się do światła, aby się okazało, że jego uczynki są dokonane w Bogu” (J 3, 21)

„Jezus Chrystus wychodzi na spotkanie człowieka każdej epoki, również i naszej epoki, z tymi samymi słowami: „poznacie prawdę, a prawda was wyzwoli” (J 8, 32); uczyni was wolnymi. W słowach tych zawiera się podstawowe wymaganie i przestroga zarazem. Jest to wymaganie rzetelnego stosunku do prawdy jako warunek prawdziwej wolności. Jest to równocześnie przestroga przed jakąkolwiek pozorną wolnością, przed wolnością rozumianą powierzchownie, jednostronnie, bez wniknięcia w całą prawdę o człowieku i o świecie”³⁷. Katecheta jako sługa Prawdy winien pamiętać o tym wymaganiu i przestrodze i w tym duchu przekazywać treść orędzia. Wydaje się, że posługa ta – czy to realizowana w szkole, czy w parafii – jest dziś coraz trudniejsza, ponieważ nauka głoszona przez katechetów jest jedną z wielu nauk, z jakimi spotyka się dzisiejszy uczeń. Tym silniej więc nauczyciele religii winni dołożyć starań, by ich przekaz trafiał do dzieci i młodzieży, opierał się na motywacji im najbliższej, dostarczał odpowiedzi na najbardziej nurtujące pytania.

Współcześnie wymagania nie są czymś popularnym. Wychowanie oparte na błędnych koncepcjach antropologicznych, propagowanie wychowania bez stresu czy subiektywizm jako podstawa oddziaływania wychowawczego stronią od kategorii wymagań, propagując w ich miejsce nieograniczoną wolność i to wolność „od” wszelkich zakazów, nakazów i zobowiązań. Warto zatem uświadamiać katechizowanym ten jakże ważny dla nich związek wymagań

³⁶ Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. połączonej z udzieleniem święceń kapłańskich*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/816/pkt/10/pos/11/haslo/wymaga>, nr 7 (dostęp: 12.05.2020). Innym razem papież zwrócił się do kapłanów następująco: „Chrystus Pan pouczył kiedyś apostołów, jak mają o sobie myśleć i czego mają od siebie wymagać: „Słudzy nieużyteczni jesteśmy; wykonaliśmy to, co powinniśmy wykonać” (Łk 17, 10). Musicie więc, drodzy bracia kapłani polscy, pamiętni tych słów i pamiętni dziejowych doświadczeń, stawiać sobie zawsze te wymagania, które wynikają z Ewangelii, które są miarą waszego powołania”. Jan Paweł II, *Przemówienie do księży zgromadzonych w katedrze*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/622/pkt/6/pos/13/haslo/wymaga> (dostęp: 05.05.2020).

³⁷ Jan Paweł II, *Encyklika Redemptor hominis*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/385/pkt/12/pos/33/haslo/wymaga>, nr 12 (dostęp: 20.05.2020).

z miłością. Skoro bowiem wymagania stawiane z miłości i z miłością są swego rodzaju kolejnymi szczeblami drabiny, dzięki której wychowanek stopniowo wspina się na szczyt dojrzałości, jasne staje się, że mają one służyć mu, a nie – ograniczać. Wprawdzie dzisiejszą młodzież trudno uznać za przedstawicieli tzw. „pokolenia JP2”, jednak wciąż osoba papieża-Polaka bywa wymieniana przez młodych jako autorytet. Nigdy dość zatem przypominania młodym w ślad za Janem Pawłem II, jak wiele od nich zależy i jak bardzo są wyjątkowi: „bądźcie wymagający wobec otaczającego was świata, ale przede wszystkim wymagajcie od siebie samych. Jesteście synami Bożymi: bądźcie z tego dumni!”³⁸. Katecheci będą w tym bardziej przekonujący, jeśli sami wpierw zrealizują w swym życiu i posłudze papieskie wezwanie. Katecheta wymagający może inspirować się w swej posłudze katechetycznym wzorem oddziaływania Jana Pawła II, który z jednej strony przekonywał młodzież, że jest ona nadzieją świata i Kościoła, z drugiej zaś nie wahał się stawiać jej wymagań. Jak zauważył kard. S. Dziwisz, „święty Jan Paweł II imponował młodzieży autentycznością swojego życia i służby. – Wymagał i stawiał im wysoką poprzeczkę, tylko dlatego, że sam stawiał ją sobie jeszcze wyżej”³⁹.

* * *

Demanding Catechist – the Role of Requirements in Catechetical Service on the Basis of the Teaching of St. John Paul II

Summary

Requirements in the modern world are not popular – also on the basis of teaching. However, as Pope John Paul II often emphasized, one should demand from oneself even when others will not demand. These words should include catechists in their work. They are supposed to demand from students, remembering to be demanding towards themselves. Requirements cannot be detached from love. Only a kind teacher who is kind to the student carefully guides the development of the pupil. The issue of teaching requirements – including religious teaching – is important today because of the language of record of purposes. It focuses on knowledge and skills requirements. Catechists additionally in the latest program assumptions have indications regarding attitudes shaped in the catechetical process. Both in the parish and at school, the demanding catechist – from himself and from others – is a credible witness to the truths he proclaims.

Keywords: catechesis, religious education, catechist, educational requirements.

³⁸ Jan Paweł II, *Przemówienie pożegnalne do młodzieży*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/497/pkt/2/pos/5/haslo/wymaga> (dostęp: 10.05.2020).

³⁹ S. Dziwisz, *Jan Paweł II stawiał młodzieży wysoką poprzeczkę*, <https://www.niedziela.pl/artukul/46303/Kard-Dziwisz-Jan-Pawel-II-stawial> (dostęp: 12.05.2020).

Bibliografia

- Dziewiecki M., *Kochać i wymagać. Pedagogia Ewangelii*, Kraków 2006.
- Dziwisz S., *Jan Paweł II stawiał młodzieży wysoką poprzeczkę*, <https://www.niedziela.pl/artukul/46303/Kard-Dziwisz-Jan-Pawel-II-stawial>, (dostęp: 12.05.2020).
- Hurst B., Reding G., *Profesjonalizm w uczeniu. Jak osiągnąć sukces*, Warszawa 2011.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostołska *Catechesi tradendae*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/adhortacje/catechesi.html, (dostęp: 28.04.2020).
- Jan Paweł II, *Apel Jasnogórski. Rozważanie wygłoszone do młodzieży*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/633/pkt/5/pos/12/haslo/wymaga> (dostęp: 26.05.2020).
- Jan Paweł II, *Dives in Misericordia*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/28/pkt/3/pos/15/haslo/wymaga>, (dostęp: 25.05.2020).
- Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/385/pkt/12/pos/33/haslo/wymaga>, (dostęp: 20.05.2020).
- Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/encykliki/sollicitudo.html, (dostęp: 25.04.2020).
- Jan Paweł II, *Homilia w czasie liturgii słowa skierowana do młodzieży zgromadzonej na Westerplatte*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/748/pkt/0/pos/17/haslo/wymaga> (dostęp: 26.05.2020).
- Jan Paweł II, *Homilia w czasie mszy św. odprawionej na lotnisku w Masłowie*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/410/pkt/7/pos/22/haslo/wymaga> (dostęp: 26.05.2020).
- Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy św. połączonej z udzieleniem święceń kapłańskich*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/816/pkt/10/pos/11/haslo/wymaga> (dostęp: 12.05.2020).
- Jan Paweł II, *List do rodzin*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/1043/pkt/14/pos/74/haslo/wymaga> (dostęp: 23.04.2020).
- Jan Paweł II, *Parati semper*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/665/pkt/0/pos/72/haslo/wymaga> (dostęp: 26.05.2020).
- Jan Paweł II, *Parati semper. List Apostolski do młodych całego świata z okazji Międzynarodowego Roku Młodzieży*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/665/pkt/0/pos/72/haslo/wymaga> (dostęp: 25.05.2020).
- Jan Paweł II, *Przemówienie do zakonników i zakonnice zgromadzonych w katedrze*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/409/pkt/3/pos/7/haslo/wymaga> (dostęp: 30.04.2020).
- Jan Paweł II, *Przemówienie pożegnalne do młodzieży*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/497/pkt/2/pos/5/haslo/wymaga> (dostęp: 10.05.2020).
- Jan Paweł II, *Przemówienie pożegnalne na lotnisku Okęcie*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/731/pkt/3/pos/5/haslo/wymaga> (dostęp: 26.05.2020).
- Jan Paweł II, *Rozważanie podczas Czuwania Modlitewnego*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/666/pkt/0/pos/12/haslo/wymaga> (dostęp: 26.04.2020).
- Jan Paweł II, *Rozważanie podczas Czuwania Modlitewnego*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/666/pkt/0/pos/12/haslo/wymaga> (dostęp: 26.05.2020).
- Karwat J., *Wychowanie przez miłość i wymagania*, <http://zasobyip2.ore.edu.pl/uploads/publications/117005f0b837ef6448b42c819cf3b2b7> (dostęp: 12.04.2020).
- Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, Częstochowa 2018.
- Kulpaczyński S., *Psychologia rozwojowo-wychowawcza nie tylko dla katechetów*, Lublin 2009.
- Kupisiewicz Cz., *Dydaktyka. Podręcznik akademicki*, Kraków 2012.
- Paweł VI, *Przemówienie do członków „Concilium de Laicis”* (2. X. 1974), cyt. za: Evangelii nuntandi, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/pawel_vi/adhortacje/evangelii_nuntandi.html#p67 (dostęp: 25.04.2020).

- Rayzacher-Majewska A., *Katechetyczne nadzieje wobec reform oświaty*, w: *Idźmy naprzód z nadzieją. Katechetyczne aspekty reformy oświaty*, red. J. Kowalczyk, A. Rayzacher-Majewska, Legnica 2017, s. 175-197.
- Rayzacher-Majewska A., *Rozeznanie w pedagogice*, w: *Rozeznanie. Przeszłość, terażniejszość, przyszłość*, red. Sz. Drzyżdżyk, M. Gilski, Kraków 2019, s. 407-438.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół*, <https://www.portaloswiatowy.pl/ksztalcenie-i-wychowanie/rozporzadzenie-ministra-edukacji-narodowej-z-23-grudnia-2008-r.-w-sprawie-podstawy-programowej-wychowania-przedszkolnego-oraz-ksztalcenia-ogolnego-w-poszczegolnych-typach-szkol-dz.u.-z-2009-r.-nr-4-poz.-17-9699.html> (dostęp: 23.04.2020).
- Sakowska J., *Jak kochać i wymagać. Poradnik dla rodziców*, Warszawa 2016.
- Schaefer K., *Nauczyciel w szkole*, Gdańsk 2008.
- Tomasik P., *Misja kanoniczna nauczyciela religii*, <https://www.katecheta.pl/Aktualnosci/Misja-kanoniczna-nauczyciela-religii> (dostęp: 25.04.2020).
- Zalewski D., *Jak wymagać i nie złamać charakteru?*, <https://www.edukacja-klasyczna.pl/jak-wymagac-i-nie-zlamac-charakteru> (dostęp: 12.04.2020).